

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.25>

ПРАВА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У ХХІ СТОЛІТТІ

Цебенко С.Б.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-9247-1867*

Цебенко С.Б. Права військовополонених: міжнародні стандарти та українські реалії під час війни росії проти України у ХХІ столітті.

У статті проаналізовано комплексну архітектуру правового статусу та режиму захисту військовополонених у контексті сучасної російсько-української війни, що розглядається як виклик глобальній системі міжнародного гуманітарного права (МГП). Досліджено генезис гуманітарних стандартів, закладених Женевськими конвенціями 1949 року. Особливу увагу приділено доктринальному тлумаченню Статті 13 Третьої Женевської конвенції, де гуманне поводження інтерпретується не лише як відсутність насилля, а й як активний обов'язок держави запобігати «незаконній бездіяльності» та захищати полонених від «публічної цікавості» у цифровому просторі.

Зазначено, що статус комбатанта та презумпція права на статус військовополоненого є фундаментальними процесуальними гарантіями, які мають діяти автоматично з моменту потрапляння особи під владу супротивника. Описано механізм «іммунітету комбатанта», який звільняє військовослужбовця від відповідальності за законну участь у воєнних діях, та наголошує на непорушності захисних прав особи навіть у разі підозри у вчиненні нею воєнних злочинів.

Констатовано, що в умовах сучасної агресії відбувається небезпечна деградація інституту військового полону, який державою-агресором свідомо перетворюється з превентивного інструменту на засіб терору, політичного шантажу та психологічного тиску. Відмова росії у наданні доступу міжнародним спостерігачам до місць інтернування кваліфікується як створення «зон правового вакууму», де життя людини опиняється поза межами дії конвенційних гарантій. Підкреслено відданість України міжнародним стандартам, що виражається у створенні прозорої інституційної бази для утримання полонених супротивника та забезпеченні їхніх базових прав.

Зроблено висновок, що гуманне поводження з військовополоненими еволюціонувало у правовий імператив, порушення якого має тягнути за собою невідворотну міжнародну кримінальну відповідальність. Доведено, що головним викликом сучасності є не дефіцит нормативного регулювання, а відсутність ефективних операційних механізмів примусу агресора до виконання гуманітарних зобов'язань.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, військовополонені, правовий статус військовополонених, Женевські конвенції, Міжнародний Комітет Червоного Хреста, МКЧХ, статус комбатанта, гуманне поводження, воєнні злочини, збройні конфлікти, права людини, захист прав людини.

Tsebenko S.B. The rights of prisoners of war: international standards and Ukrainian realities during Russia's war against Ukraine in the 21st century.

The article analyzes the complex architecture of the legal status and protection regime of prisoners of war in the context of the current Russian-Ukrainian war, which is seen as a challenge to the global system of international humanitarian law. It examines the genesis of humanitarian standards laid down in the 1949 Geneva Conventions. Particular attention is paid to the doctrinal interpretation of Article 13 of the Third Geneva Convention, where humane treatment is interpreted not only as the absence of violence, but also as the active duty of the state to prevent "unlawful inaction" and protect prisoners from "public curiosity" in the digital space.

It is noted that combatant status and the presumption of the right to prisoner of war status are fundamental procedural guarantees that should apply automatically from the moment a person falls into the hands of the enemy. It describes the mechanism of "combatant immunity," which exempts a military servicemember from liability for lawful participation in military operations, and emphasizes the inviolability of a person's protective rights even if they are suspected of committing war crimes.

It has been established that, in the context of the current aggression, there is a dangerous degradation of the institution of military captivity, which the aggressor state is deliberately transforming from a preventive tool into a means of terror, political blackmail, and psychological pressure. Russia's refusal to grant international observers access to places of internment is classified as the creation of "legal vacuum zones" where human life is outside the scope of conventional guarantees. Ukraine's commitment to international standards is emphasized, as expressed in the creation of a transparent institutional framework for the detention of enemy prisoners and the protection of their basic rights.

It is concluded that the humane treatment of prisoners of war has evolved into a legal imperative, the violation of which must entail inevitable international criminal responsibility. It has been proven that the main challenge of our time is not a lack of regulatory framework, but the absence of effective operational mechanisms to compel the aggressor to fulfill its humanitarian obligations.

Key words: international humanitarian law, prisoners of war, legal status of prisoners of war, Geneva Conventions, The International Committee of the Red Cross, ICRC, combatant status, humane treatment, war crimes, armed conflicts, human rights, protection of human rights.

Постановка проблеми. Збройні конфлікти – це не просто сторінки історії чи інструмент міжнародної політики; це критичний етап, що випробовує на міцність цивілізаційні здобутки людства. Попри те, що Статут ООН ще у 1945 році фактично оголосив війну поза законом, світова історія останніх десятиліть продовжує поповнюватися трагічними сценаріями як міждержавних, так і внутрішніх міжусобиць. У центрі цього протистояння завжди опиняється людина, чії права, попри існування фундаментальних Женевських конвенцій 1949 року, стають найбільш вразливою мішенню. Проблема в тому, що існує великий розрив між формальними вимогами міжнародного права та їх фактичним ігноруванням у зоні бойових дій. Сьогодні ми спостерігаємо парадоксальну ситуацію: наявність розгалуженої системи правового захисту не гарантує автоматичного запобігання жорстокості, а порушення основоположних прав – на життя, здоров'я та гідність – дедалі частіше стають супутниками збройної агресії.

Для України це питання перейшло з теоретичної площини у площину щоденної боротьби за виживання. З моменту Революції Гідності, анексії Криму, тривалої агресії у східній частині України, повномасштабного вторгнення росії на суверенну територію України 24 лютого 2022 року, українське суспільство зіткнулося з безпрецедентною кількістю правопорушень, які потребують належної юридичної оцінки. Складність збору доказів та недосконалість механізмів притягнення до відповідальності створюють небезпечний вакуум безкарності. Саме це зумовлює критичне зростання навантаження на національні суди та Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), які перетворилися на «останній бастион» захисту справедливості.

Мета дослідження полягає в аналізі правового статусу військовополонених в умовах російсько-української війни у відповідності до міжнародних стандартів щодо гуманного поводження з ними.

Стан опрацювання проблематики. Складність та багатоаспектність захисту прав людини в умовах війни обумовили значний інтерес до цієї тематики серед вітчизняних науковців, зокрема М. Гнатівський, Т. Короткий, В. Ковальчук, Ю. Щокін, М. Грушко, Є. Лук'янченко, В. Ляковський. Попри таку ґрунтовну наукову базу, динаміка сучасних конфліктів потребує постійного переосмислення механізмів захисту прав людини.

В. Ковальчук звертав увагу, що в умовах воєнного стану проблема цінностей відчувається особливо гостро, адже саме війна дає змогу перевірити справжність обраних цінностей і готовність громадян та державної влади їх дотримуватися і захищати [1, с. 117].

Виклад основного матеріалу. Фундаментальний базис прав людини, що залишаються недоторканими навіть у розпал збройного протистояння, був закладений ще у 1949 році з прийняттям чотирьох Женевських конвенцій. Ці договори стали своєрідним «гуманітарним кодексом» людства, зосередивши увагу на захисті тих, хто найбільше страждає від жахів війни. Конвенції детально регламентують долю поранених і хворих, чіє життя опинилося під загрозою, визначають стандарти гідного поводження з військовополоненими та, що є критично важливим для сучасності, встановлюють механізми захисту цивільного населення, яке мимоволі опиняється в епіцентрі бойових дій.

Аналізуючи зміст цих документів, можна виділити ядро «непорушних заборон», які покликані зберегти людське обличчя навіть у нелюдських обставинах. Йдеться про категоричне табу на будь-які посягання на життя та фізичну цілісність особи, недопустимість взяття заручників як інструменту тиску, а також захист від приниження людської гідності. Особливе місце посідає правовий захист від свавілля: жодна людина не може бути засуджена чи покарана без справедливого судового розгляду. Водночас обов'язковим стандартом залишається право на невідкладну медичну та гуманітарну допомогу для кожного, хто отримав поранення чи захворів [2].

Сучасна ситуація в Україні докорінно змінила обличчя війни – від її технологічного оснащення до методів ведення – засаднича мета законодавства залишилася незмінною. Вона полягає у прагненні максимально гуманізувати кожен аспект ведення бойових дій, наскільки це дозволяє суворая реальність конфлікту [3, с. 31].

Сьогодні міжнародне право виступає стримуючим фактором, що обмежує сторони у виборі засобів і методів ведення війни. Головне завдання цих норм – встановити чітку межу для жорстокості, забороняючи нелюдські дії навіть тоді, коли запобігти самому факту збройного конфлікту виявилося неможливим. Таким чином, право стає останньою лінією оборони людської гідності там, де панує зброя [4, с. 200].

Стаття 13 Третьої Женевської конвенції [5] займає центральне місце в архітектурі захисту військовополонених, проголошуючи принцип, згідно з яким військовополонені «завжди повинні бути захищеними, особливо від актів насильства чи залякування, а також від образ та цікавості публіки». Оновлений Коментар Міжнародного Комітету Червоного Хреста 2020 року пропонує розширене тлумачення цього положення, наголошуючи на його абсолютному характері. Наукова цінність цього документа полягає у введенні концепції «незаконної бездіяльності»: держава несе відповідальність за шкоду здоров'ю полоненого не лише через активні дії (катування), а й внаслідок ненадання медичної допомоги чи належного харчування. Будь-яка дія або бездіяльність держави-утримувача, що призводить до смерті або серйозної загрози здоров'ю військовополоненого, кваліфікується як серйозне порушення Конвенції [6].

Особливого значення в умовах гібридної та інформаційної війни набуває заборона на виставлення полонених на «цікавість публіки». В еру соціальних мереж та миттєвої передачі даних цей обов'язок трансформувался у сувору заборону на оприлюднення фото- та відеоматеріалів, що дозволяють ідентифікувати полонених, транслювати їхні допити або змушувати до публічних політичних заяв. Такий захист необхідний не лише для збереження честі особи, а й для запобігання репресіям щодо родин військовослужбовців на окупованих територіях. Окрім того, Стаття 13 категорично забороняє будь-які медичні чи наукові експерименти, вказуючи, що навіть добровільна згода полоненого на такі дії не має юридичної сили через стан його повної фізичної та психологічної залежності від держави-утримувача [6]. Юридична доктрина стверджує, що в полоні не існує поняття «вільної згоди», оскільки середовище несвободи априорі є примусовим.

В основі міжнародно-правового захисту військовополонених лежить принцип гуманності, що транслюється через чітке визначення статусу особи. Сучасна доктрина МГП базується на імперативній нормі про автоматичне надання статусу військовополоненого будь-якому комбатанту. Під комбатантами розуміються особи, що входять до складу збройних сил сторони конфлікту, мають ієрархічне керівництво, відкрито носять зброю та мають розрізнявальні знаки. Цей статус активується безпосередньо в момент потрапляння особи під контроль ворога.

Ключові теоретичні та нормативні засади статусу військовополонених:

- принцип презумпції захисту Правовий режим захисту військовополонених активується безпосередньо в момент потрапляння особи під контроль супротивника. Цей процес не потребує офіційних підтверджень чи видачі спеціальних документів. Важливою процесуальною гарантією є принцип, закріплений у п. 1 ст. 45 ДП I: у разі виникнення обґрунтованих сумнівів щодо права особи на статус військовополоненого, вона продовжує зберігати такий статус і користуватися відповідним захистом до моменту, поки її правове становище не буде остаточно визначено компетентним судовим органом.

- Стала природа правового статусу: Принциповим для МГП є положення про те, що навіть у разі порушення комбатантом норм права війни, він не позбавляється статусу військовополоненого (п. 2 ст. 44 ДП I). Хоча такі особи підлягають розслідуванню та притягненню до кримінальної відповідальності за скоєні правопорушення, вони зберігають право на гуманне поводження та інші гарантії Третьої Женевської конвенції протягом усього періоду перебування під вартою [7; 8, с. 95].

Більше того, військовополонені не можуть бути притягнуті до відповідальності за сам факт участі у бойових діях – це і є суттю «імунітету комбатанта» [8, с. 95].

Аналіз ситуації в Україні за звітами ООН. Реалії російсько-української війни виявили глибокий і трагічний розрив між теоретичною нормативною базою та польовою практикою. Звіти Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні (HRMMU), зокрема за період 2024 – 2025 роки, підтверджують критичну асиметрію у дотриманні норм МГП. Верифіковані дані свідчать про системний характер катувань українських військовополонених, що охоплює понад 90% задокументованих випадків.

Згідно зі звітом від червня 2025 року, понад 95% опитаних звільнених українських полонених надали детальні свідчення про систематичне жорстоке поводження. Катування застосовувалися як засіб випитування інформації, так і як метод залякування та приниження. Вони включали: викори-

стання електроструму; сексуальне насильство та погрози ним, напади службових собак, тривале позбавлення сну, їжі та води, виснажливі фізичні вправи під тиском.

Документовано «армуючий сплеск» позасудових страт: станом на лютий 2025 року HRMMU оцінила як достовірні дані про щонайменше 79 страт українських військовополонених у 24 окремих інцидентах з серпня 2024 року [8]. Такі дії, що часто знімаються на відео самими виконавцями, свідчать про повне ігнорування права на життя та імунітету комбатанта, а також про ерозію військової дисципліни в лавах агресора.

Ключовою перешкодою для захисту прав залишається категорична відмова росії у наданні доступу незалежним спостерігачам МКЧХ та ООН до більшості місць інтернування. Це створює умови «правового вакууму», де затримані особи стають абсолютно беззахисними перед свавіллям. На противагу цьому, Україна демонструє відданість стандартам міжнародного гуманітарного права, забезпечуючи транспарентність умов утримання та створюючи спеціалізовані табори (наприклад, «Захід-1»), що повністю відповідають вимогам Третьої Женевської конвенції. Проте звіти ООН також фіксують окремі випадки жорстокого поводження з російськими військовополоненими на початкових етапах евакуації. Важливо зазначити, що українська сторона офіційно розслідує ці випадки в межах власної правоохоронної системи, що підтверджує функціонування правової держави [9, 10].

Таблиця 1. Порівняльний аналіз нормативних стандартів та фактичного режиму захисту військовополонених в умовах російсько-української війни

Категорія захисту	Теоретичний стандарт	Реальний стан
Фізична недоторканність	Категорична заборона катувань, насильства та залякування. Гуманність – абсолютний обов'язок.	Системні катування: понад 90% полонених піддалися тортурам (електрострум, побиття, сексуальне насильство).
Право на життя	Заборона вбивств та каліцтва. Полон – це не покарання, а превентивне затримання.	Позасудові страти: зафіксовано численні випадки розстрілів полонених безпосередньо під час здачі в полон.
Умови утримання	Забезпечення їжею, одягом та медичною допомогою на рівні не нижчому за стандарти держави-утримувача.	Навмисне виснаження: критичний брак їжі, води та медикаментів, що призводить до смертей у місцях інтернування.
Публічність та гідність	Заборона на виставлення полонених на «публічну цікавість», включаючи фото та відео в інтернеті.	Медійна експлуатація: трансляція «зізнань» та допитів у соцмережах як інструмент пропаганди та тиску.
Міжнародний моніторинг	Обов'язковий доступ представників МКЧХ та ООН до всіх місць утримання без обмежень [6].	Блокування доступу: РФ категорично відмовив міжнародним спостерігачам у доступі до таборів на своїй території [9].

Положення українських військовополонених і цивільних осіб у російському полоні характеризуються системними та грубими порушеннями міжнародного гуманітарного права, що було підтверджено під час засідання Ради Безпеки ООН за формулою Арріа [11]. Формула Арріа – це неформальний формат зустрічей членів РБ ООН, спрямований на отримання експертних свідчень та альтернативної інформації від безпосередніх учасників подій поза межами офіційного протоколу [12].

Згідно з останнім звітом Міжнародної комісії з розслідування подій в Україні, тортури та жорстоке поводження, які застосовуються російськими органами влади до українських цивільних і військовополонених, мають системний характер і кваліфікуються як злочини проти людяності. Задokumentовані практики спричиняють тяжкі фізичні та психічні страждання і свідчать про повне ігнорування принципів людської гідності та фізичної недоторканності.

Попри неодноразові звернення міжнародних органів, Російська Федерація забезпечує лише обмежений і вибірково доступ до утримуваних осіб, тоді як значна кількість українців перебуває в умовах ізоляції та нелюдського поводження. Міжнародне співтовариство має посилити тиск з метою забезпечення повного та безперешкодного доступу до всіх незаконно утримуваних українських громадян, включно з військовополоненими, цивільними особами та депортованими дітьми [11].

На основі проведеного аналізу стає очевидним, що головною проблемою сучасної системи захисту військовополонених є не дефіцит правових норм, а криза їх виконання та відсутність миттєвих санкційних механізмів. Статті 12, 13 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими чітко вказують, що відповідальність за поводження з полоненими несе Держава-утримувач, незалежно від індивідуальної відповідальності конкретних осіб. Для подолання «правового вакууму» необхідне:

- Посилення ролі Міжнародного кримінального суду (МКС) у розслідуванні катувань як злочинів проти людяності.
- Створення нових механізмів примусового допуску моніторингових місій до місць несвободи.
- Використання концепції універсальної юрисдикції для переслідування порушників МГП у національних судах третіх країн.

Висновки. Гуманне поводження еволюціонує з етичного орієнтуру в жорсткий правовий стандарт, порушення якого тягне за собою міжнародну кримінальну відповідальність. Для України ці положення мають прикладне значення у процесі документування порушень прав українських військовополонених та підготовки позовів до міжнародних судових інстанцій. Особливого значення набуває цифрова гігієна та медійна грамотність у поводженні з образами полонених, що безпосередньо впливає з оновлених стандартів МКЧХ.

Матеріали звіту ООН підтверджують, що попри наявність чітких норм Статті 13 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, міжнародна спільнота стикається з кризою їх імплементації. Головною проблемою є відсутність реальних механізмів примусу агресора до виконання гуманітарних зобов'язань. Дані 40-ї доповіді ООН свідчать про те, що Російська Федерація перетворила режим полону на інструмент терору. Системність порушень права на життя та заборони катувань вказує на свідоме нехтування положеннями Женевських конвенцій.

В умовах російсько-українського конфлікту відбувається системна деградація інституту військового полону. З превентивного заходу полон перетворюється на засіб позасудової розправи та політичного шантажу. Ігнорування РФ вимог Статті 13 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими створює «зони правового вакууму», де життя військовополоненого залежить від волі агресора, а не від норм права. Факт дотримання Україною стандартів МГП підкреслює асиметрію конфлікту та вимагає від міжнародної спільноти створення більш дієвих інструментів примусу до гуманності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковальчук В. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. Право України. 2023. № 7. С. 115-127. DOI: 10.33498/юш-2023-07-115.
2. Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі: Женевська конвенція від 12 серпня 1949 р. № 995_152. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 07.12.2025).
3. Ситняківська С.М. Права людини під час війни, збройного конфлікту (Human rights during the war, armed conflict). Енциклопедія прав людини : соціально-педагогічний аспект: колективна монографія. Житомир, 2014. С. 30-36.
4. Булгак Д.В. Захист прав людини під час збройних конфліктів. Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти: тези доп. всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Київ, 24 гр. 2015 р.). Київ, 2015. С. 200-202.
5. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року: Міжнародний документ від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153 (дата звернення: 10.01.2026).
6. Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 2020. Article 13: Humane treatment of prisoners. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/article-13/commentary/2020> (Accessed: 08.01.2026).
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : Міжнар. документ від 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 12.01.2026).
8. Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Держ. кримінал.-викон. служби України / Т. Короткий, А. Галай, М. Єлігулашвілі, І. Заворотько, М. Пашковський, В. Пузирний, Н. Хендель; за заг. ред. віце президента УАМП Т. Короткого; Пенітенціарна академія України; УГСПЛ. Київ; Одеса: Фенікс, 2023. 236 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf> (дата звернення: 10.01.2026).

9. Report on the human rights situation in Ukraine: 1 December 2024 – 31 May 2025 / UN HRMMU Report. Office of the High Commissioner for Human Rights, 2025. June. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/Report-on-the-Human-Rights-Situation-in-Ukraine-1-December-2024-31-May-2025> (Accessed: 08.01.2026).
10. United Nations Ukraine. UN Human Rights in Ukraine released reports on treatment of prisoners of war and overall human rights situation, 2023. URL: <https://ukraine.un.org/en/224744-un-human-rights-ukraine-released-reports-treatment-prisoners-war-and-overall-human-rights> (Accessed: 08.01.2026).
11. UN General Assembly. Statement by the Delegation of Ukraine at the informal interactive dialogue on “Preserving human dignity in armed conflict: Promoting compliance with International Humanitarian Law” . 28 January 2025. URL: <https://un.mfa.gov.ua/news/un-general-assembly-statement-delegation-ukraine-informal-interactive-dialogue-preserving-human-dignity-armed-conflict-promoting-compliance-international-humanitarian-law> (Accessed: 10.01.2026).
12. Дієго Аррія, творець «формули Аррії» в Раді Безпеки ООН: інтерв'ю / Д. Аррія; розмовляв В. Олійник / Укрінформ: [вебсайт]. 2023. 21 січ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3656896-diego-arria-tvorec-formuli-arrii-v-radi-bezpeki-oon.html> (дата звернення: 11.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Цебенко С.Б., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0